

1. ÚVODNÍ SLOVO K FONOLOGICKÉMU VÝVOJI PRASLOVANŠTINY

1. Slovanskými jazyky se mluví ve střední, jihovýchodní a východní Evropě a v severní části Asie. V současné době existuje dvanáct slovanských jazyků. Jsou to: ruština, běloruština, ukrajinština, polština (s kašubštinou), horní a dolní lužická srbština, čeština, slovenština, slovinština, srbocharvátština (ve dvou spisovných variantách), makedonština a bulharština. V minulosti sem patřil ještě jazyk Polabských Slovanů (Dřevanů, něm. Drawänen), kteří sídlili až do poloviny XVIII. století v Lüneburské stepi jihovýchodně od Hamburku. Vymřely v poslední době i dialekty tzv. Severních Slovinců, jejichž jazyk byl příbuzný dialektům kašubským na severním pobřeží Baltského moře na severozápad od Gdyně a Gdaňska.

1.1. Všechny tyto slovanské jazyky se vyvinuly ze společného prajazyka, tzv. praslovanštiny. Její pozdní nářeční variantou jižního (bulharsko-makedonského) typu upravenou do formy spisovného jazyka je tzv. staroslověňština. Je to jazyk, kterého použili Konstantin a Metoděj pro misijní účely na Velké Moravě v IX. století (po r. 863). Tento jazyk potom po dlouhá století fungoval jako kulturní jazyk v různých místních variantách a redakcích jako tzv. církevní slovanština (ruské, české, bulharské, charvátské, srbské a jiné redakce).

1.1.1. Otázka vzniku praslovanštiny a jejího chronologického členění patří k základním otázkám slovanské jazykovědy. Svědčí o tom množství bibliografických údajů i různost názorů na její řešení, jak to např. ukázal ve svém významném referátu na slavistickém kongresu ve Varšavě (1973) H. Birnbaum. Poznamenal jsem tehdy v diskusním příspěvku k tomuto referátu, že ta praslovanština, jak ji známe v rekonstruované podobě z většiny etymologických slovníků a jak se do značné míry reflektuje i v nejstarších staroslověnských památkách, je útvar vzniklý poměrně nedávno před fixací v textech staroslověnských.

1.1.2. Rekonstruovaná podoba slov jako *отьць*, *synъ*, *памѣть*, *цѣна*, *жена*, která je ve většině prací o praslovanštině (zejména pak v etymologických slovnících) uznávána jako praslovanská, je v hláskové formě z počátku IX. století našeho letopočtu (a je doložena z druhé poloviny IX. století). Kdybychom první tři slova chtěli promítnout do první poloviny VIII. století, zněla by pravděpodobně *aitьсь*, *synъ*,

ramьNtь (a to ještě s tím připomenutím, že *ь, ѣ* tu neznamenají ještě pravé jery, nýbrž krátké *i, y*). Krátké *o* totiž vzniklo z krátkého *ā* na přelomu VIII. a IX. století (okolo r. 800, snad v rozmezí let 750–825), přibližně ve stejné době, kdy se prováděla tzv. metateze likvid. Staroslověnské podoby *vrana, glava* vznikly z podob *vārna, gālva* právě tehdy, kdy vznikalo *o* ze staršího *ā*, jen s malými diferencemi v relativní chronologii na různých místech slovanského území, srov. *vārna* > *vārna* > *vāřna* > *v^orāna* > *vrana* na jihoslovanském a československém území, kde metateze mírně předcházela změnu *ā* > *o*, nebo *vārna* > *vārna* > *vāřna* > *v^orāna* > *v^orona* > *vrana* na polském a lužickém území, kde poslední fáze tzv. metateze likvid nastala až po vzniku *o*. Obdobně na východoslovanském území vznikla podoba *v^orona* a změnila se nakonec v podobu *vorona*. Praslovanské podoby *vorna, golva, gordь* atd. uváděné v etymologických slovnících jsou jen rekonstrukce provedené na základě konkrétně doložených podob *vrana, vrona, vorona* atd. Společné praslovanské východisko před metatezí (tj. před r. 750) by znělo *vārna, gālva* (příp. *vārna, gālva*).

1.1.3. Kdybychom pak slovo *cěna* chtěli promítnout dále do minulosti, znělo by *kāina* (před II. a III. palatalizací a před monoftongizací diftongů, tj. na přelomu V. a VI. století). Slova *synь* a *žena* doložená z IX. století by před tzv. I. palatalizací (tj. pravděpodobně před rokem 400, příp. 375) zněla *sūnuš, genā*. Tyto podoby jsou blízké nebo totožné s podobami v baltských jazycích (srov. lit. *sūnus*, staroprus. *genna*) a mají do jisté míry dokonce charakter pozdně indoevropský (srov. avest. *gənā*, sti. *sūnū-*, gót. *sunus*; lit. *sūnus* zachovává přitom původní podobu indoevropskou).

1.1.4. Je tedy klasická praslovanština, jak ji známe z rekonstruovaných podob (i z konkrétně doložené realizace v staroslověnštině), tj. praslovanština charakterizovaná známým zákonem otevřených slabik (tj. slabik nezakončených konsonantem) a asimilacemi uvnitř slabiky (srov. praslovanské tendence palatalizační, např. *genā* > *žena, kāinā* > *kěna* > *cěna*, praslovanské přehlásky *’ā* > *e* (*’o* > *e*), *’b* > *ь*, *’y* > *i* atd.) jazykovým útvarem poměrně mladým, který vznikl v rozmezí let 400–800 n. l. Tento útvar je tedy časově dosti vzdálený od indoevropského východiska.

1.2. Zabývají-li se badatelé jazykem, který předcházel vzniku této klasické praslovanštiny, jde o jiný jazyk, který má s klasickou praslovanštinou jen společné jméno a který po stránce foneticko-fonologické má více méně charakter baltoslovanský (protobaltský), příp. snad lépe pozdně indoevropský.

1.2.1. Kdy se tento útvar, který můžeme z nedostatku jiného názvu zcela konvenčně označit jako „raná praslovanština“, vydělil z indoevropského jazykového společenství, je velmi těžko určit. Vydělování jednotlivých indoevropských větví nastávalo totiž postupně. Termín prvotního rozpadu indoevropského jazykového společenství kladou badatelé přibližně k roku 3000 př. n. l. (tak i A. Erhart), příp. i ještě o něco dříve. K tomuto datu dospěli indoevropisté na základě úvah historicko-lingvistických. Kupodivu se toto datum shoduje i s našim datem

stanoveným na základě glottochronologických výpočtů pro vzdálené indoevropské jazyky (Čejka—Lamprecht, *K otázce vzniku a diferenciaci slovanských jazyků*, 1963). Tento původní rozpad však ještě neznamená vydělení praslovanštiny. Od germánských jazyků se slovanské a baltské jazyky diferencovaly v 2. tisíciletí (po r. 2000, snad okolo r. 1500 př. n. l.; Čejka—Lamprecht, 1963). Do tohoto období po r. 2000 se zpravidla kladla ztráta aspirovanosti předpokládaných indoevropských *bh, dh, gh > b, d, g* v slovanských a baltských jazycích (srov. sti. *dhūma-* a slovanské *dymъ*). Jsme však toho názoru, že indoevropský prajazyk aspirované *bh, dh, gh* původně neměl a je proto třeba věc interpretovat jinak (o tom viz odd. 2.1.).

1.2.2. Do období stejného vývoje baltských a slovanských jazyků patří rozložení pův. indoevropského *r, l, ṛ, ṛ̥* na *ir, il, ur, ul, im, in (um, un)*, dále vývoj *dt, tt > st (ved-tei > vesti)* a patrně i ztráta labiovelár (*k^w, g^w > k, g*) a posun přízvuku ze slabiky s intonací cirkumflexovou na slabiku s intonací akutovou.

1.3. Od baltských dialektů se začala raná praslovanština diferencovat podle glottochronologických dat v polovině 1. tisíciletí, tj. okolo r. 400–500 př. n. l. (přibližně v rozmezí let 700–200 př. n. l.). Bylo to v době předpokládaného sousedství s íránskými jazyky. Do této doby můžeme položit modifikaci *s* na *š* (*š*) po *i, u, r, k*. Tato modifikace *s* na *š* (které se potom rozštěpilo na *š/ch*) je asimilací vyššího formantu *u* s *k* obdobnému, ale poněkud nižšímu formantu předcházejících hlásek (*i, u, r, k*); tím místo *s* zazní zvuk blízký našemu *š*. Tato změna zasahuje rozsáhlý areál íránských jazyků, slovanštinu a do jisté míry i baltské jazyky (srov. lit. *viršus, maišas, vetušas*, ale *sausas* atd.). Po modifikaci *s > š*, a to patrně velmi brzy po ní, nastala změna *k', g' > s, z* (patrně postupem *k' > c' > s' > s*, srov. *osmь, sьto, zbrno, znati* aj.).

1.4. Doba od poloviny 1. tisíciletí př. n. l. do rozhraní IV. a V. století n. l. (tj. 400 n. l.), kdy se počala vytvářet „klasická praslovanština“, je dosti dlouhé období. V něm nastalo splynutí indoevropského *a, o* v jednu hlásku, patrně krátké *ā* (snad zpočátku slabě labializované), které se v pozdní slovanštině reflektuje jako *o*, srov. *orati* a lat. *arāre, oko* a lat. *oculus*. Splynutí je také v baltských a germánských jazycích (tu je za obě hlásky *a*). Přesnější chronologicky stanovit dobu tohoto splynutí je nesnadné. V. Mažiulis (1965) se snaží najít i v tomto období jistý vývojový paralelismus mezi slovanštinou a baltštinou (o tom viz oddíl 3.4).

1.5. Okolo r. 400 pak nastal rychlý vývoj fonologického systému a vytvořila se tak v letech 400–800 tzv. „klasická praslovanština“. Její vývoj je podrobně popsán v kapitole 4.

1.6. Ve vývoji praslovanštiny tak můžeme pozorovat několik období. A. Erhart ve své knize *Indoevropské jazyky* (1982) navrhuje, že by se ve vývoji slovanských jazyků měly rozlišovat tyto fáze:

1. praslovanská (těsně před konečnou diferenciací slovanských jazyků)
2. předslavanská = východoevropská (protobaltská)

3. západoindoevropská
4. indoevropská (těsně před diferenciací ide. areálu)
5. protoindoevropská

Zároveň připomíná, že u všech jazyků není možno všechny fáze takto jasně od sebe odlišit. Jsme téhož názoru. V detailech musí být členění každého jazyka poněkud jiné, protože i chronologie vydělování byla různá. Podle nás by se ještě před protoindoevropskou fází měla zařadit vývojová fáze nostratická a praslovanská fáze by se měla dále rozčlenit na další úseky podle vývoje fonologického systému.

1.6.1. Nostratická fáze souvisí s dalším poznáním vzájemných vztahů mezi jazykovými rodinami. Rozpracoval ji sovětský jazykovědec V. M. Illič-Svityč. Spojuje v jednu jazykovou velkorodinu jazyky indoevropské, uralské, altajské, drávidské, jihokavkazské a semitohamitské, a to na základě početných shod v jádru slovníku (zejména v zájmenech a různých partikulích, ale i v základních slovech pojmenovacích, tj. substantivech, adjektivech a slovesech) i v některých formantech gramatického charakteru.

1.6.2. Podle nás by se od předpokládaného nostratického jazykového společenství mohly ve vývoji praslovanštiny rozlišovat tyto základní etapy:

- I. Nostratické období a jeho rozpad okolo roku 8000 př. n. l. (snad v rozmezí let 9000 – 7000 př. n. l.).
- II. Indoevropské období, a to
 - a) protoindoevropské (po rozpadu nostratického společenství);
 - b) raně indoevropské a vlastní klasické indoevropské období (asi do r. 3000 př. n. l.).
- III. Rozpad indoevropského prajazyka a vytvoření prvotních základních areálů pozdně indoevropských (okolo r. 3000 př. n. l.).
- IV. Oddělení protobaltských (baltoslovanských) dialektů od ostatních indoevropských dialektů (po r. 2000, snad okolo r. 1500 př. n. l.).
- V. A. Počátek vydělování slovanských dialektů z protobaltského (baltoslovanského) společenství (okolo r. 400 – 500 př. n. l., snad v rozmezí let 700 – 200 př. n. l.). Tato tzv. „raná praslovanština“ je po stránce foneticko-fonologické stále ještě blízka baltským dialektům.
- B. Vznik tzv. „klasické praslovanštiny“ v letech 400 – 800 n. l.
- C. Pozdní praslovanština v letech 800 – 1000 n. l., přecházející postupně v nejstarší vývojová stadia jednotlivých slovanských jazyků nebo jejich dílčích seskupení.

Zdůvodnění posledních vývojových fází bude osvětleno v dalších výkladech.

Poznámka. Data vydělování jsou opřena jak o systémové jevy týkající se vývoje jazyka, tak i o glottochronologické výpočty.